

Основою прав є можливість їх використання. Бідність сама по собі є порушенням багатьох прав.

Б. Кістяківський

§1. ПРАВА ЛЮДИНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

У сучасних публікаціях, підручниках процес формування концепції основних прав людини найчастіше пов'язують із такими джерелами, як *Біль про права* (Англія, 1689 р.), *Петиція про права* (1628 р.), *Декларація незалежності* (США, 1776 р.), *Декларація прав людини і громадянина* (Франція, 1788 р.) та подібними документами інших держав. Принаймні, більш ранні джерела, крім *Великої хартії вільностей*

{Англія, 1215 р.), зазвичай не згадують. Складається враження, щодо появи названих актів у жодних нормативних документах права людини не розглядалися. Однак таке враження спростовується дослідженнями низки фундаментальних релігійних канонічних текстів, зокрема обох частин

Біблії—

Старого й Нового Завітів.

Відзначимо, насамперед, твердження Біблії, що людина — найцінніша з-поміж усього, що створено Богом. Цінність і особливе становище людини показано й у такому вірші: *«Я поставлю людину вище чистого золота, і сина землі — металу офірського»* (Ісаї 7:29).

«Книга книг» зафіксувала найбільш суттєве право людини, без якого всі інші права втрачають сенс, — *право на життя*. Згадаймо хоча б одну з найважливіших Божих заповідей:

«Неубивай» (Вихід 20:13).

У Біблії стверджується необхідність забезпечувати рівність людей. Так, у Святому Письмі читаємо: *«Нема юдея, ні грека, нема раба, ані вільного, нема чоловічої статі, ані жіночої, — бо всі ви один у Христі Ісусі»* (Галатам 3:28).

Неабияка увага приділяється у Біблії матеріальним умовам життя людини, зокрема закріпленню фундаментального права на власність та її охорону. У Мойсеевих заповідях говориться: *«Не кради»*, *«Не пожадай нічого того, що є власністю твого ближнього»*. У цих заповідях мова йде про забезпечення права власності. Серед загальнолюдських прав Біблія визнає право на щотижневий відпочинок, допомогу сиротам, вдовам, хворим.

Біблія робить великий внесок у нормальне регулювання людських відносин. Зокрема, вона чітко акцентує увагу на тому, що, користуючись певними правами, людина не повинна завдавати шкоди іншим людям. У Святому Письмі читаємо: *«Не робіть іншим того, чого собі не бажаєте»* (15:29).

Чільне місце у Біблії посідають правила судового розгляду суперечок, конфліктів, притягнення до відповідальності. Власне, її положення спрямовані на те, щоб

забезпечити правильність, справедливість відповідних рішень. Зокрема, йдеться про рівність людей перед судом (Числа 9:14, Левит 19:15, повтор. Закону 1:17); про відповідальність людини за свої вчинки (Буття 18:19, Числа 16:22); про забезпечення справедливості судового рішення (Повтор. Закону 16:18); про неприпустимість зворотної дії закону, який встановлює покарання: «... гріх не ставиться в провину, коли немає Закону» (Римлянин 5:13); про обов'язок свідчити у суді тільки правдиво (Вихід 20:11, Луки 3:14); про обов'язок бути чесним і непідкупним (Повтор. Закону 16:18,19).

Отже, можна стверджувати, що Біблія — одне із перших джерел, з якого поступово розвинулись наші сучасні уявлення про права людини як одна із фундаментальних концепцій людства.

У XVI ст. поняття прав людини виникло як окрема категорія. Існувала думка, що природа наділяє людину певними невід'ємними фундаментальними правами, які можуть бути протиставлені урядові, але не повинні ним охоронятися; з того часу права людини стали розглядати як елементарні передумови гідного людського існування.

Серед перших актів конституціоналізму бачимо: *Велика хартія вільностей* (1215 р.), *Петиція про права* (1628 р.), *Біль про права* (1689 р.), *Декларація прав Вірджинії* (1776 р.), *Декларація прав людини і громадянина* (1788 р.) та подібні документи інших держав. Ці документи визначали права, які можна було відстояти у світлі певних обставин (наприклад, загроза свободі релігій), але вони ще не містили всеосяжної філософської концепції особистої свободи. Свободи часто розглядались як права, які надає окремим особам чи групам людей їх звання чи статус.

У наступні століття поняття свободи поступово відокремлювалося від статусу та почало розглядатися не як пільга, а як право всіх людей. У цьому контексті велика заслуга належить іспанським теологам та правникам. Серед перших треба відзначити діяльність *Франсіско де Віторія* (1485— 1546) та *Бартоломе де Мас Касас* (1474— 1566). Вони заклали доктринальний фундамент визнання свободи та гідності всіх людей шляхом захисту особистих прав населення територій, відкритих та колонізованих

іспанською короною. Правники також відіграли значну роль. Перш за все це стосується *Васкеса де Монноа*.

Відштовхуючись від утилітарної концепції політичної влади та глибокого почуття індивідуалізму, він рішуче поширював вираз «*intra naturalia*», тобто «істотні права» (що походить від істотного Закону), якими наділяються люди. З іншого боку, концепція іспанської школи вплинула на гуманітарний раціоналізм

Хьюго Гротіуса,

особливо через

Франеіско Суареса

(1548—1617) та

Габріеля Васкеса

(1549—1605). Саме вони зробили рішучий крок на шляху еволюції прав людини, що знайшло відображення в концепції «*ins naturalism*».

Наступним етапом розвитку концепції прав людини стала епоха Відродження. Ідеї *А. Гро*

тіуса (1583—1645), батька сучасного міжнародного права, *С.*

Пуфендорфа

(1632—1694)

Дж. Локка

(1632—1704), який розробив всеосяжну концепцію прав людини, були сприйняті з великою цікавістю у XVI ст. в Європі.

Ж.-Ж. Руссо

(1712—1778) розробив концепцію, за якою суверен мав отримувати свою владу згідно «соціального контракту» зі своїми підданими.

Ш.-Л. Монтеск'є

розвинув концепцію розподілу влади. Термін «права людини» вперше з'явився у французькій *Declaration des droits de l'homme et du Citoyen*. Але до загальноприйнятого лексикону він увійшов тільки після Другої світової війни.

Ці теорії дуже прихильно сприйняли мешканці Британських колоній у Північній Америці. Американська *Декларація незалежності* (4 липня 1776 р.) базується на припущенні, що всі люди є рівними; у ній також були названі певні невід'ємні права, такі як право на життя, свободу та пошуки щастя. Ці ідеї відображені і у

Біллі про права,

проголошеному в штаті Вірджинія того ж року. Положення про незалежність були прийняті іншими американськими штатами і включені до

Білля про права,

американської Конституції. Французькі *Declaration des Droits de l'homme et du Citoyen* (1789 р.) а також *Declaration de* (1793 р.) взяли за основу міжнародну теорію загальних прав. Як американська, так і французькі декларації не лише перелічують права, але й систематизують їх.

«Класичні» права XVIII—XIX ст. відображали особисті свободи людини. Навіть у той час деякі люди вважали, що громадяни мали «право» чекати від уряду зусиль, спрямованих на поліпшення їх життєвих умов. На основі принципу рівності, викладеному у французькій Декларації (1789 р.), близько 1800 р. у Європі з'явилося кілька проектів конституцій, до яких включено класичні права, а також статті, що покладали на уряд обов'язки щодо зайнятості населення, благоустрою, громадського здоров'я, освіти тощо. Соціальні права такого типу були повністю включені до мексиканської Конституції 1917р., Конституції УНР та ЗУНР (1917-1923рр.), Конституції Радянської Росії (1918р.) та Конституції Веймарської Республіки (1919р.). Саме це мав на увазі Президент США *Ф. Д. Рузвельт*, обґрунтовуючи «свободу за бажанням» як одне з основних прав. Включення прав людини до державних конституцій, на перший погляд, було найбільш надійною гарантією їх дотримання. Однак, конституції часто проголошували ті чи інші права, але не передбачали механізмів їх примусового здійснення. Боротьба за права людини у сучасному світі ведеться якраз навколо того, як забезпечити конституційні та юридичні обіцянки правничою санкцією захисту прав.

У Європі в XIX ст. часто спалахували конфлікти, причиною яких було порушення прав меншин. Це викликало кілька «гуманітарних інтервенцій» та інших міжнародних заходів щодо їх врегулювання. Одним із перших таких заходів була *Берлінська угода* (1878 р.).

Потреба в міжнародних стандартах прав людини вперше далася взнаки наприкінці XIX ст., коли індустріальні країни почали приймати трудове законодавство, яке суттєво піднесло вартість праці. Наслідком цього стало погіршення конкуруючої спроможності згаданих країн стосовно тих, які не мали такого законодавства. Економічна необхідність примусила координувати свої зусилля, що спричинило появу перших конвенцій, у яких закріплювалися взаємні зобов'язання держави щодо прав своїх громадян. *Бернську конвенцію* (1906 р.), що забороняла працю жінок у нічну зміну, можна розглядати як першу багатосторонню конвенцію, що ставила за мету захист соціальних прав. Ціла низка конвенцій була прийнята пізніше Міжнародною організацією праці (МОП), заснованою у 1919 р. Хоча класичні права людини були визнані набагато раніше, саме соціальні права першими були відображені в міжнародних правових нормах.

Жахливі злочини Другої світової війни поклали край традиційній точці зору, що кожна держава сама вирішує всі питання правового статусу своїх громадян. Після підписання Статуту Організації Об'єднаних Націй 26 червня 1945 р. права людини були віднесені до сфери міжнародного права. Усі члени ООН зобов'язалися вжити заходів щодо захисту

прав людини, які були закріплені в ряді статей Статуту. На початку 1946 р. була утворена Комісія ООН з прав людини. Відповідна декларація була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у Парижі 10 грудня 1948 р. Пізніше цей день отримав назву «*День прав людини*».

Протягом п'ятдесятих та шістдесятих років в ООН було прийнято багато нових країн. Умовою такого вступу було формальне визнання Статуту ООН, підпис під принципами та ідеями, викладеними в Загальній декларації прав людини. Це зобов'язання було остаточно закріплене у Тегеранській прокламації (1968 р.), прийнятій Першою світовою конференцією з прав людини.

Після п'ятдесятих років Загальна декларація прав людини підтримала і багато інших міжнародних конвенцій. Найвизначнішими з них є *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права*, *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права*. Ці два пакти разом із Загальною декларацією прав людини утворюють Міжнародний Білль про права людини.

Права людини привертають усе більше уваги в установах ООН, а також у НБСЄ та Раді Європи. Зміни у Центральній та Східній Європі разом із процесами демократизації у всьому світі є найновішими факторами, що сприяють зростанню їх популярності.

Отже, права людини стали синонімами демократії, прогресу, економічного процвітання, загального блага, рівності, справедливості, всього, з чим пов'язують високі соціальні і моральні цінності.

§2. ОСНОВНІ ПРАВА ЛЮДИНИ: ПОНЯТТЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ

У слов'янських мовах словом «право» позначається поняття, яке відображає різні соціальні явища. Явище, що виникає й існує незалежно від держави, має загальносоціальну природу, є загальносоціальним феноменом. В іншому розумінні право — це наслідок виключно державної діяльності, втілення її волевиявлення. Враховуючи це, необхідно розрізнити відповідно право загальносоціальне і право, що цілком залежить від держави.

* **Загально-соціальне право** — це певні можливості суб'єктів суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх однойменних суб'єктів.

Залежно від виду носіїв цих можливостей розрізняють права людини, права сім'ї, нації, народу або іншої соціальної спільноти чи групи, права громадських об'єднань, трудових колективів, а відтак — і права людства.

* **Основні права людини** — це певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретних історичних умовах; об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними та рівними для всіх людей.

Розрізняють чотири підходи до проблеми правового статусу людини і громадянина.

Колективний підхід надає пріоритет не особистості, а колективу (суспільству, класам, об'єднанням); при такому підході головними є соціально-економічні права, причому розрізняються *права громадян (людей) та права трудящих.*

Другий підхід закріплений у *мусульманському праві*, де статус особи визначається шаріатом; людина тут не має права розпоряджатися собою на власний розсуд, а її дії мають підпорядковуватися волі Аллаха; акцент робиться не на правах, а на обов'язках особи перед Аллахом та громадою правовірних мусульман.

Племінний підхід зберігся у країнах Тропічної Африки, де основним джерелом права є звичаєве право; права людини тут не реалізуються окремо від племені.

Ліберальний підхід виходить із того, що кожна людина від моменту народження наділена природою невід'ємними правами, обмеження яких допустиме лише у зв'язку із забезпеченням охорони суспільного ладу, правопорядку, прав і свобод інших громадян, запобігання насильству тощо.

У юридичній науці є два головні напрями визначення суті прав і свобод людини — природно-правовий і позитивістський.

- *Природно-правовий напрям.* Він розглядає людину як таку, що має невід'ємні природні права, дані їй від народження. Ці права не залежать від волі держави. Основою цього напрямку є природно-правова концепція, яка вважає головним принципом свободи, невід'ємність та невідчужуваність прав людини. Держава повинна не лише визнавати ці права, але й охороняти їх від будь-яких посягань.

- *Позитивістський напрям.* Він підходить до прав людини як до вартості, що встановлюється державою як верховною силою, наділеною правом розпоряджатися долями індивідумів на власний розсуд.

Характеристика основних прав людини

Оце певні свободи людини, тобто її можливості діяти певним чином або ж утримуватися від тих чи інших вчинків для того, щоб забезпечити своє нормальне існування, свій

розвиток, задоволення тих потреб, що сформувались. Причому, якщо йдеться саме про основні права, то це якраз і є ті можливості, без яких людина не може нормально існувати. Ясна річ, що поняття «нормального існування» тісно пов'язане з біологічною й соціальною обґрунтованістю потреб людини, які самі, будучи результатом її історично-природного та соціального розвитку, не є незмінними;

зміст і обсяг можливостей людини залежить в першу чергу від можливостей всього суспільства, тобто насамперед (хоч і не тільки) від рівня його економічного розвитку. З цього погляду права людини є явищем соціальним, породженим самим суспільством;

ці можливості за своїми основними, «стартовими» показниками, мають бути рівними, однаковими для всіх людей. Лише тоді вони є правові (від слів «правильний», «справедливий», «праведний»).

вони не повинні відчужуватися, кимсь відбиратися або обмежуватися, не можуть бути предметом «дарування» з боку держави чи певної організації, а також особи.

У різноманітних законодавчих актах (зокрема, міжнародно-правових), у науковій та публіцистичній літературі часто вживається вислів «права і свободи людини». Проте відмінність між правами та свободами як соціальними явищами, а також між відповідними поняттями (якщо не вважати їх тотожними) ще не з'ясована на загальнотеоретичному рівні. Тому термін «права» і термін «свободи» переважно вживають як «свободи». Якщо зміст поняття «права людини» розкривається тут через філософську категорію «можливості», то така його інтерпретація, напевне, включає в себе і поняття «свобод людини».

Сучасне вчення **про** свободу ґрунтується на таких основних положеннях:

—усі люди вільні від народження і ніхто не має права відчужувати їхні природні права. Забезпечення й охорона цих прав є головним призначенням держави. Основа свободи є рівність можливостей для усіх;

—свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншим і загальному благу. Отже, свобода людини не може бути абсолютною, вона обмежена правами і свободами інших людей, принципами моралі, інтересами загального добробуту;

—межі свободи може визначати тільки закон, який є мірою свободи; усе, що не заборонене, те дозволене. Частина дозволеного визначається через права людини. Закріплення прав потрібне для того, щоб допомогти людині усвідомити свої можливості.

Розуміння прав людини як її певних можливостей зустрічаємо у деяких правників-суспільствознавців. Щодо інших інтерпретацій поняття «права людини» у сучасній науковій літературі, то у найзагальнішому вигляді їх можна звести до таких позицій:

—певним чином унормована її свобода;

—певні її потреби чи інтереси;

—її вимоги щодо надання певних благ, адресовані суспільству, державі, законодавству;

—особливий вид (форма існування, спосіб прояву) моралі.

Усі ці тлумачення (крім першого) відображають, на нашу думку, досить суттєві, проте не онтологічні «статуси» цього феномена. І тільки категорія можливості (свободи) дозволяє найбільш адекватно відобразити саме онтологічну соціальну сутність прав людини.

Отже, права людини захищають гідність людини у різних сферах її діяльності. Тому їх можна розділити на різні категорії.

Звернемося, насамперед, до прийнятих у 1966 р. Міжнародних пактів про права «соціальні, економічні і культурні», а також про права «громадянські і політичні». Видова класифікація, відображена у цих назвах, хоч і становила на той час значний крок уперед, зараз вже навряд чи видається взірцевою з точки зору суспільної науки і не завжди здатна задовольнити праворегулятивну практику. Зокрема, не можна стверджувати, що всі права людини є соціальними як за змістом, так і за способами їх здійснення, оскільки вони обумовлені соціумом, суспільством. З цієї точки зору, несоціальних прав людини (особи) взагалі існувати не може. Що ж до так званих громадянських прав, то таке поняття (і такий термін) природним чином пов'язується з правами саме громадян (громадян тієї чи іншої держави, тобто не всіх, не будь-яких людей). Атому зазначене поняття не є тотожним поняттю персональних прав людини.

Кожна країна світу, яка взяла на себе обов'язки виконувати міжнародні конвенції, в тому числі щодо прав людини, повинна керуватися принципами та нормами цих угод у своєму внутрішньому законодавстві. Так, у зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» від 5 грудня 1991 р. проголошується:

«Україна будує демократичну, правову державу, першочерговою метою якої є забезпечення прав і свобод людини. З цією метою Україна буде неухильно дотримуватися норм міжнародного права, керуючись Загальною декларацією прав людини, міжнародними пактами про права людини, які Україна ратифікувала, та іншими відповідними міжнародними документами. Україна готова приєднатись до європейських інституцій з прав людини, в тому числі до Європейської конвенції про права людини»

1

Вищесказане стосується, зокрема, й категорії прав людини, що внесені до Конституції України (розд. II), текст якої відтворює назви видів прав, що використані у згаданих міжнародних пактах, і доповнює цей перелік назвами інших категорій прав.

Права людини розрізняються й за часом виникнення, з чого походить термін «покоління прав людини».

—Під першим поколінням прав людини розуміють традиційні ліберальні цінності, які були сформульовані у процесі здійснення буржуазних революцій, а потім конкретизувалися та розширилися в практиці, законодавстві демократичних держав. До них належать: право на свободу думки, совісті, право на рівність перед законом, право на життя, свободу, безпеку особи тощо.

—*Друге покоління прав людини* (т. зв. позитивні права) сформувалися в ході боротьби людей за поліпшення економічного становища, підвищення культурного статусу. До них належать: право на працю і вільний вибір роботи, соціальне забезпечення і відпочинок, захист материнства і дитинства та ін.

—*Третє покоління* почало формуватися після завершення Другої світової війни. До них відносять: право на розвиток, мир, здоров'я, безпечне довкілля, спільну спадщину людства та ін.

Класифікувати основні права можна, насамперед, за характером тих потреб людини, що забезпечуються цими правами. Тоді пропонується класифікація матиме такий вигляд:

О фізичні, життєві права — це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення біологічних і матеріальних потреб (зокрема, права на життя; фізичну недоторканість; вибір місця проживання; безпечне природне середовище; житло; належний рівень матеріального забезпечення; власність на предмети споживання; медичне обслуговування та інші види соціального забезпечення);

О персональні права — це можливості збереження прояву, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду та духовності (зокрема, права на ім'я, честь і гідність; свободу сумління; переконань та їх прояву і поширення);

О культурні (гуманітарні) права — це можливості доступу до духовних здобутків людства, їх засвоєння, використання та участі у подальшому їх розвитку (зокрема, права на освіту та виховання; користування надбаннями культури і мистецтва; наукову, технічну і художню творчість; авторство);

О економічні права — це можливості людини реалізовувати свої здібності і здобувати засоби до існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ (зокрема, права на власність щодо засобів виробництва; здобуття професії; вибір та здійснення трудової або іншої діяльності; сприятливі умови та справедливу оплату праці; відпочинок і дозвілля);

О політичні права — це можливості людини брати участь у державному і громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування (зокрема, права на громадянство та правосуб'єктність; участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування; участь у державному управлінні суспільством; участь у створенні і діяльності громадських об'єднань; державний захист від порушень прав і свобод людини);

О можна виділити з цієї класифікації й інші групи прав, зокрема екологічні.

Не заперечуючи принципу неподільності та взаємозалежності усіх груп основних прав людини, не можна вважати, що всі вони є цілком рівноцінними для існування й розвитку людини. Отже, послідовність їх викладу не повинна бути довільною, випадковою — вона має так чи інакше відображати певну нерівнозначність тих або інших прав людини.

Крім наведеної класифікації, всі права людини можна розподіляти на певні види також і за іншими критеріями, а саме:

- *за значенням для їх носія* — основні (безумовно необхідні для його існування та розвитку) і неосновні (які не є життєво необхідними);
- *за характером, способом здійснення* — активні (свобода «для», тобто для вчинення активних дій) і пасивні (свобода «від», тобто від втручання, перешкоджання з боку інших суб'єктів);
- *за суб'єктивним складом здійснення* — індивідуальні (здійснюються лише одноособовими діями, наприклад, право на свободу власних переконань, на виховання своєї дитини) і колективні (можуть бути реалізовані лише спільними діями групи носіїв права, наприклад, право на утворення громадських об'єднань, проведення мітингів, зборів, демонстрацій).

Щодо окремих груп людей — дітей, жінок, етнічних, національних, мовних, релігійних меншин та ін. — міжнародне співтовариство задекларувало низку своєрідних, додаткових прав, які конкретизують або доповнюють основні права людини. Зупинимося коротко лише на декількох різновидах таких «специфічних» прав.

Основні права дитини

Люди у віці до 18 років згідно з міжнародно-правовими критеріями є неповнолітніми і тому належать до «дітей» (ст. 1 Конвенції про права дитини, прийнятої ООН у 1989 р.; за 10 років до того ООН проголосила Декларацію прав дитини).

Для цієї категорії суб'єктів зміст значної частини основних прав людини нічим не відрізняється від прав повнолітніх («дорослих») осіб. Інша ж група таких прав певним чином специфікується, конкретизується щодо змісту (наприклад, право на розвиток). Крім того, дітям належать ще й особливі, додаткові можливості, зафіксовані зазначеною Конвенцією в усіх «змістовних» різновидах прав. Зокрема, виділяються серед прав:

- **фізичних** — права на першочерговість захисту та допомоги, здорове зростання, неприпустимість таких кримінальних покарань, як смертна кара і довічне тюремне ув'язнення;
- **особистісних** — права на знання своїх батьків та не розлучення з ними (сімейні зв'язки), виховання;
- **культурних** — право на відповідні ігри, розважальні заходи;
- **економічних** — право не бути залученим до роботи до досягнення певного віку;
- **політичних** — права не призиватись на державну військову службу до 15 років, на захист з боку держави від недбалого і брутального, жорстокого поводження,

експлуатації та розбещення.

Спеціальним органом всесвітнього співтовариства по спостереженню і контролю за дотриманням прав дитини, закріплених у згаданій Конвенції (Україна приєдналася до неї у 1991 р.), є Комітет ООН з прав дитини.

Основні права людства

Основні права людства — це певні можливості людства, необхідні для його існування та розвитку як єдиного, цілісного суб'єкта світової історії

—
носія земної цивілізації

—
об'єктивно зумовлені станом соціального і природного середовища.

До них можна віднести, зокрема:

—право на безстрокове існування людства (право на безсмертя);

—мир;

—відродження та збереження гармонії з природою (право на екологічну безпеку);

—збереження, використання і розвиток загальнолюдських матеріальних і духовних цінностей (культурних, духовних, наукових та інших надбань);

—відкрите море і його корисні копалини;

—антарктичний простір;

—користування космічним простором.

Викладене тут свідчить, що запропонована вище загальна класифікація основних прав людини, в основу якої покладено різноманітні потреби останньої, «спрацьовує» і щодо своєрідних прав певних суб'єктів.

Права людини і громадянина, якими б об'ємними вони не були, все ж не є безмежними, абсолютними, оскільки їх використання не повинно завдавати шкоди іншим людям, суспільству в цілому. Це застереження міститься і в Загальній декларації прав людини (1948 р.): *«При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом лише з метою забезпечення належного визнання прав поваги та свобод інших, забезпечення справедливих вимог морсії, суспільного порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві»* (ст.29, п.2). Становище людини в суспільстві, її можливості, її громадянство визначаються не тільки її правами, а й обов'язками. Використання людиною своїх прав водночас передбачає її обов'язок захищати, зміцнювати ці права — заради себе самої і заради інших.

Сьогодні громадяни України нерідко неправильно розуміють цю рівність і занадто часто користуються правами, ігноруючи обов'язки. Обов'язок — це необхідність певної поведінки, обумовленої конкретними історичними потребами існування суспільства.

Демократичний уряд, обраний громадянами і підзвітний їм, не тільки не ворожий правам особи, а й захищає їх. Саме для того, щоб зміцнити свої права, громадяни у демократичному суспільстві приймають на себе обов'язки і виконують їх. Так само як і права людини, основні юридичні обов'язки фіксуються в Конституції та інших законах держави.

Класифікація основних обов'язків людини відповідає в основному наведеній вище класифікації її основних прав.

Обов'язки людини:

О фізичні (напр., утримувати і захищати своїх неповнолітніх дітей);

О особистісні (напр., поважати честь, гідність, сумління, думки і погляди людей або їхніх спільностей; виховувати своїх дітей);

О культурні (напр., дбайливо ставитися до пам'яток історії людства);

О економічні (напр., віддавати частину індивідуального прибутку, доходу на загальносуспільні потреби);

О політичні (напр., протистояти насильству, вдаватися тільки до мирних засобів задоволення своїх політичних інтересів).

Отже, користування правами та свободами людиною, громадянином, здійснення їх є невід'ємним від виконання обов'язків, законодавчо закріплених державою. Однак відповідальність за невиконання низки обов'язків не передбачена, тоді як питання про відповідальність за порушення прав та обов'язків особою має найважливіше практичне значення. Зрозуміло, що без визначення конкретної відповідальності посадових осіб, органів влади та окремих громадян права людини перетворюються у словесну декларацію. Для того, щоб вони стали реальністю, необхідна ціла система гарантій.

Гарантії суб'єктивних прав поділяються на *економічні, політичні, ідеологічні* (загальні) та *юридичні*.

Економічні гарантії — це сукупність економічних факторів, які сприяють повній і безперешкодній реалізації суб'єктивних прав (ринкова економіка, досконала система

економічних відносин тощо).

Політичні гарантії — це сукупність політичних факторів суспільного і державного життя, що забезпечують повну і безперешкодну їх реалізацію (компроміс, толерантність, політична система суспільства, гласність).

Ідеологічні гарантії — це сукупність ідеологічних і світоглядних принципів, що обумовлюють першочергові цінності суб'єктивних прав і їх безперешкодну реалізацію.

Юридичні гарантії — це сукупність тих правових інститутів, що забезпечують можливість реалізації суб'єктивних прав, а також захищають і охороняють їх від будь-яких обмежень і порушень. Гарантією реальності прав, свобод та обов'язків людини і громадянина виступає Конституція України, яка закріплює норми про права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Усе це закладає фундамент розвитку інституту основних прав людини.

Тенденції розвитку інституту основних прав людини

Сучасна практика свідчить про поступову (хоч і не безперешкодну) глобалізацію та інтенсифікацію процесу міжнародного забезпечення і захисту основних прав людини.

Аналіз зазначеного процесу дозволяє констатувати у найзагальнішій формі такі прояви й тенденції:

О якомога ширше запровадження у суспільну свідомість населення різних країн уявлення про те, що саме людина є первинним, головним суб'єктом права (а не спільнота, об'єднання, організація тощо);

О універсалізація концепції прав людини, поширення її на дедалі більшу кількість держав;

О поширення принципу правової рівності на ширше коло людей у різних державах;

О збільшення «каталогу» прав людей (як результат зростання їхніх потреб), якому, проте, не завжди відповідають реальні можливості задоволення деяких прав (тобто у деяких випадках права людини «достроково», випереджуючи фіксуються у законодавстві);

О утворення та розгортання діяльності неурядових (громадських та інших) організацій із питань захисту прав людини, державна підтримка таких правозахисних організацій;

О об'єктивне інформування світової громадськості про стан дотримання прав людини у різних державах;

О поширення верховенства норм міжнародного права щодо норм внутрішньодержавного законодавства з питань прав людини;

О збільшення кількості країн, які допускають наддержавний (міжнародний) контроль за станом дотримання прав людини;

О підвищення ефективності міжнародних контрольних механізмів щодо захисту прав людини.

Зазначені тенденції, гадаємо, якраз і мають враховуватись при загальній оцінці сучасного стану законодавства з питань прав людини та громадянина в нашій державі. У цьому, мабуть, полягає один із шляхів забезпечення наукової обґрунтованості становлення сучасної гуманної правової системи України.

§3. МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ОСНОВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Усі сучасні держави залежно від стану дотримання ними основних прав людини можна розділити на три групи:

1. Тоталітарні держави, які відверто нехтують правами людини (Бірма, Північна Корея, Судан, Заїр).

2. Держави, які декларують, визнають у принципі всі основні права людини, проте ще не створили належних механізмів для їх здійснення (Україна, Росія, деякі країни Східної Європи, окремі держави Центральної і Латинської Америки, які звільнилися від диктатур).

3. Держави, де досить розвинені правові інститути щодо захисту прав громадян, хоча й там трапляються порушення прав окремих меншин (ФРН, Франція).

Така ситуація вимагає використання засобів міжнародного контролю за дотриманням прав людини у різних країнах. До таких засобів належать:

а) міжнародно-правові акти, які вміщують правила діяльності, формулюють права й обов'язки відповідних суб'єктів (конвенції, пакти, угоди, договори тощо), а також міжнародні документи, які звичайно не вміщують норми правил поведінки, прав і обов'язків безпосередньо не формулюють (зокрема, декларації, заяви, меморандуми);

б) міжнародні органи зі спостереження, контролю за дотриманням основних прав людини (комісії, комітети) та із захисту цих прав (суди, трибунали).

ООН згідно зі ст. 13 свого Статуту покликана сприяти міжнародному співробітництву у галузі прав людини. ООН приймає рекомендації, ухвалює рішення, скликає міжнародні конференції, готує проекти конвенцій, надає консультативну та технічну допомогу окремим країнам тощо. Фактично усі головні та частина допоміжних органів ООН тією чи іншою мірою займаються питаннями прав людини. Одним із головних органів ООН є її Генеральна Асамблея, на яку покладена відповідальність за виконання функції зі сприяння загальній повазі та дотриманню основних прав людини. Питання прав людини переважно розглядаються Третім комітетом Генеральної Асамблеї, у віданні якого перебувають соціальні та гуманітарні питання, а також питання культури. Питання прав людини, як правило, включаються до порядку денного Генеральної Асамблеї на підставі відповідних розділів доповіді Економічної та соціальної ради, а також рішень, прийнятих Генеральною Асамблеєю на попередніх сесіях.

Серед усіх цих засобів слід розрізняти «всесвітні» (тобто такі, які створені і використовуються всесвітнім співтовариством в особі Організації Об'єднаних Націй, її компетентних органів, або під її егідою) і «регіональні» (або, умовно кажучи, континентальні).

Засоби всесвітнього співтовариства:

О Міжнародно-правові акти, документи: Загальна декларація прав людини (1948 р.); Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.); Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.) (до цих пактів приєдналось сьогодні майже 100 держав); Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права ратифікували понад 50 держав (зокрема Україна у 1990 р.); Декларація соціального прогресу і розвитку (1969 р.); Декларація про право на розвиток (1986 р.); Декларація і План дій Другої конференції з прав людини (1993 р.);

О Міжнародні органи: Комісія з прав людини Економічної Соціальної Ради ООН; Комітети ООН: з прав людини; економічних, соціальних і культурних прав; ліквідації расової дискримінації; ліквідації дискримінації жінок; Центр з прав людини Відділення ООН у Женеві; Верховний Комісар ООН з прав людини (призначений у 1993 р., перебуває у Женеві).

На 48-й сесії 20 грудня 1993 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про запровадження посади Верховного комісара ООН з прав людини. Він вважається посадовою особою ООН і під керівництвом та егідою Генерального секретаря несе основну відповідальність за діяльність ООН у сфері прав людини. Фактично Верховний комісар ООН з прав людини здійснює загальне керівництво діяльністю Центру прав людини. Апарат Верховного комісара ООН з прав людини складається із кваліфікованих експертів. Особливу увагу він приділяє надзвичайним ситуаціям, коли треба діяти швидко і рішуче для ліквідації масових брутальних порушень основних прав людини.

Регіональні (континентальні) засоби:

Європа: а) Міжнародно-правові акти, документи: Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (прийнята Радою Європи, до складу якої входило тоді 10 країн) (Рим, 1950 р.). Зараз до складу Ради Європи входять понад 30 країн, у тому числі і деякі; східноєвропейські; Європейська соціальна хартія (Турин, 1961 р.) Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) (підписаний 35 державами, Хельсінкі, 1975 р.); Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасниць НБСЄ (1989 р.); Хартія основних соціальних прав робітників Європейського Економічного Співтовариства (Страсбург, 1989 р.); Паризька хартія для нової Європи (НБСЄ, 1990 р.); Документи Конференцій з людського виміру загальноєвропейського процесу держав-учасниць НБСЄ: Паризької (1989 р.). Копенгагенської (1990 р.), Московської (1991 р.); Підсумковий документ Хельсінкської наради держав-учасниць НБСЄ «Виклик часу перемін» (1992 р.).

б) Міжнародні органи: Європейська Комісія з прав людини; Європейський суд з прав людини (вона з часу її заснування розглянула майже 18 тисяч скарг громадян держав, які входять до складу Ради Європи, близько п'яти відсотків цих скарг визнала за такі, що мають підстави, і надала можливість з приводу них звернутися до Європейського суду з прав людини. Цей суд зафіксував понад 200 випадків порушення прав людини).

У грудні 1949 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла постанову про заснування Управління Верховного комісара ООН з прав біженців. Це управління надає допомогу понад 21 мільйону біженців у різних куточках планети. Воно розташоване у Женеві і має свої представництва у більш ніж 100 державах. Про ефективність діяльності Управління Верховного комісара ООН з прав біженців переконливо свідчить той факт, що його двічі відзначено Нобелівською премією.

У 1977 р. було утворено Комітет з прав людини, до складу якого входять 18 експертів, які є громадянами держав-учасниць Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і мають високі моральні якості, компетентні у сфері прав людини. Комітет вивчає доповіді держав і надсилає їм загальні зауваження. Комітет з прав людини розглядає претензії лише від тих держав-учасниць, які зробили заяву про визнання його компетентності.

Функції контролю за дотриманням міжнародних договорів виконують ще такі органи: Комітет з питань расової дискримінації (1970 р.), Комітет з питань ліквідації дискримінації щодо жінок (1982 р.), Комітет з економічних і культурних прав (1985 р.), Комітет проти катувань (1988 р.), Комітет з прав дитини (1990 р.).

Америка: *а) Міжнародно-правові акти, документи:* Американська декларація прав і обов'язків людини (прийнята Організацією американських держав (ОАД), до складу якої входить понад 30 держав (1948 р.).

б) Міжнародні органи: Міжамериканська комісія з прав людини; Міжамериканський суд з прав людини.

Африка: *а) Міжнародно-правові акти, документи:* Африканська хартія прав людини і народів (прийнята Організацією Африканської Єдності (ОАЄ), до складу якої входить 30 держав (Банджуні (Гамбія), 1981 р.).

б) Міжнародні органи: Африканська комісія з прав людини і народів.

Характерно, що десятки країн світу до цього часу не ратифікували основоположних угод з прав людини, а майже 50 держав-членів ООН не приєдналися до пактів про права людини.

Система захисту прав людини склалася й у Співдружності Незалежних Держав (СНД), метою якої, як зазначається у Статуті, є забезпечення прав і основних свобод людини відповідно до загальноприйнятих принципів і норм міжнародного права та документів НБСЕ (з 1994 р. — ОБСЄ). Одним із органів співдружності є *Комісія з прав людини*. Цей консультативний орган покликаний слідкувати за виконанням зобов'язань із прав людини, які взяли на себе держави-члени СНД. Вона розглядає індивідуальні та колективні звернення будь-яких осіб і неурядових організацій із питань, пов'язаних із порушеннями прав людини будь-якою державою-членом СНД. Громадяни країни-члена СНД мають право подавати будь-якій зі сторін письмові запити у справах, пов'язаних із порушенням прав людини державою-учасницею СНД. Якщо питання упродовж шести місяців після його отримання не розв'язане країною-відповідачем, то заявник має право передати його до Комісії. Вона розглядає заяву тільки після того, як пересвідчиться, що усі доступні внутрішньодержавні засоби правового захисту були вичерпані.

---

§4. ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ УКРАЇНИ

Проблема захисту державою прав громадян не є новою та існує в будь-якій державі за будь-якої соціально-економічної формації. Закони різних часів і народів містили окремі норми, які стосувались обов'язків держави щодо забезпечення інтересів і прав осіб, котрі належали до представників панівної нації або до деяких її верств. Вперше питання про права громадян постало з прийняттям 1215 р. *Великої хартії вільностей*. Однак, про обов'язок держави щодо захисту прав своїх громадян, почали вести розмову з часів конституціонування так званих буржуазно-демократичних прав. Ця проблема набула особливого значення для сучасного суспільства у другій половині XX ст., коли філософія правової держави і вживання її елементів та дійових ознак почала реалізовуватися у державному будівництві країн, поєднаних одною метою: створити цивілізовану світову спільноту рівноправних вільних людей та націй.

Конституція України серед норм, у яких викладено основи конституційного ладу Української держави (розділ 1 Основного Закону), містить положення про те, що людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку в Україні визнано найвищою соціальною цінністю; а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3). Водночас цілий окремий розділ Основного Закону України («Розділ II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина») присвячено останньому. Все це переконливо свідчить про те велике значення, що його надає Українська держава правам і свободам людини і громадянина, гарантіям їх реалізації, обов'язкам людини і громадянина, загалом їхньому правовому становищу.

Статус особи і громадянина — це сукупність їхніх прав, свобод і обов'язків, встановлених чи визнаних державою. Як і будь-який інший конституційний інститут, інститут прав, свобод і обов'язків людини і громадянина побудований на певних засадах, у його основу законодавець поклав відповідні принципи. Серед них, насамперед, виділяється *принцип рівності*.

Він полягає у тому, що всі люди є вільні та рівні у своїй гідності та правах; громадяни мають рівні права і свободи; громадяни рівні перед законом; що не може існувати привілеїв (пільг) чи якихось обмежень у реалізації своїх прав, свобод через приналежність до раси, політичні, релігійні та інші переконання, стать, етнічне чи соціальне походження, майновий стан, мову, місце проживання, колір шкіри або інші ознаки; у рівності прав жінки і чоловіка, що забезпечено рівними можливостями у громадсько-політичній чи культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї, а також спеціальними заходами, спрямованими на охорону праці та здоров'я жінок, правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства та дитинства тощо.

Серед інших засад правового статусу людини і громадянина, закладених в Основному

Законі держави, можна також назвати принцип не відчуженості та непорушності прав, принцип єдності прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, принцип гарантованості прав та свобод людини і громадянина, які також мають відповідний виклад у положеннях Конституції України.

Відповідно до чинного законодавства, *громадянство України* — правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках (Закон України «Про громадянство України»

від 18 січня 2001 р.). Громадянами України є: усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України; особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України»

(13 листопада 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав; особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено запис «громадянин України», а також діти таких осіб, які прибули разом із батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття; особи, які набули громадянства України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Громадянство України *набувається*:

- за народженням;
- за територіальним походженням;
- внаслідок прийняття до громадянства;
- внаслідок поновлення у громадянстві;

- внаслідок усиновлення;

- внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування;

- внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;

- у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини; внаслідок встановлення батьківства;

- за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами країни (згідно до Закону України).

Іноземець або особа без громадянства можуть бути за їх клопотаннями *прийняті до громадянства України*.

Умовами прийняття до громадянства України є: визнання і дотримання Конституції України та законів України; зобов'язання припинити іноземне громадянство або не перебування в іноземному громадянстві; безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років (ця умова не поширюється на особу, яка перебуває у шлюбі з громадянином України терміном понад два роки та постійно проживає в Україні на законних підставах, і на особу, яка постійно проживає в Україні на законних підставах та перебувала з громадянином України понад два роки у шлюбі, який припинився внаслідок його смерті); отримання дозволу на постійне проживання в Україні; володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування (ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі); наявність законних джерел існування.

До громадянства України не приймається особа, яка: вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид; засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості); вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким злочином. Законодавством чітко визначені підстави припинення громадянства України: внаслідок виходу з громадянства України; внаслідок втрати громадянства України; за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

В Основному Законі України закладено конституційні засади інституту українського громадянства. До них належать такі положення:

- / в Україні існує єдине громадянство (ст. 4 Конституції України, ст. 2 Закону України «Про громадянство України»), відповідно — при набутті українського громадянства обов'язковою є відмова від іноземного громадянства;

- / громадяни України не можуть бути позбавлені громадянства і права змінити громадянство. Чинне законодавство передбачає підстави набуття та припинення громадянства України. Законодавством чітко визначені і підстави припинення громадянства України: у разі виходу з громадянства України; внаслідок втрати громадянства України (громадянство України втрачається внаслідок вступу особи на військову службу, у службу безпеки, у поліцію, органи юстиції або інші органи державної влади та управління в іноземній державі без згоди на те державних органів України; якщо громадянство України набуто внаслідок свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів; якщо особа, котра перебуває за межами України, не стала на консульський облік протягом п'яти років; за підставами, передбаченими міжнародними договорами України;

у громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі (ч. 2, ст. 25 Конституції України);

/ Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами (ч. 3, ст. 25 Конституції України). Конституцією України закріплено широкий спектр прав та свобод людини і громадянина.

Права та свободи людини і громадянина за Конституцією України:

—кожна людина має незаперечне право на життя; ніхто не може бути свавільно позбавлений життя, кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ст. 27 Конституції України);

—кожен має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при тому не порушено прав і свобод інших людей (ст. 23);

—кожен має право на повагу до його гідності: ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському чи такому, що принижує його гідність, покаранню або поводженню (ст. 28);

—кожна людина має право на недоторканість, тобто ніхто не може бути заарештований або утримуваний під вартою інакше як за рішенням суду (ст. 29);

—кожна людина має право на недоторканість житла, тобто — проникнення в житло чи інше володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку без наявності мотивованого рішення суду є протиправними (ст. 30);

—кожному гарантована таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31);

—ніхто не може втручатися в особисте та родинне життя людини, заборонено збирання, зберігання і використання конфіденційної інформації про особу без її згоди (ст. 32);

—кожен, хто перебуває на території України на законних підставах, має право вільно обирати місце проживання, свободу пересування, право вільного покидання території України та повернення в Україну у будь-який час (ст. 33);

—усі громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства, які перебувають на території України, мають право на свободу світогляду та віровизнання (ст. 35);

—право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, навчаєш у

професійних спілках (ст. 36);

—право на участь в управлінні державними справами, у всеукраїнських та місцевих референдумах, виборче право при обранні державних органів та органів місцевого самоврядування (ст. 38);

—право збиратися мирно без зброї і проводити збори, мітинги, демонстрації (ст. 39);

—кожен має право надсилати в державні органи влади й управління, органи місцевого самоврядування, до посадових і службових осіб цих органів індивідуальні чи колективні письмові звернення (заяви, скарги, пропозиції).

Конституція України закріплює для кожного право приватної власності як непорушне. Ст. 41 Конституції передбачає, що кожен має право володіти, користуватись та розпоряджатись своєю власністю, результатами інтелектуальної, творчої власності. Ніхто не може бути протиправне позбавлений права власності. Кожен має право на підприємницьку діяльність, працю (ст. 42, 43), на житло (ст. 47), на достатній для себе і своєї сім'ї життєвий рівень (ст. 48), на охорону здоров'я (ст. 49), на забезпечення життя і здорове довкілля (ст. 50), на освіту (ст. 53) тощо. Для тих, хто працює, Конституцією України окремо передбачено право на страйк і право на відпочинок (ст. 44,45). Громадяни України мають також право на соціальний захист (ст. 46).

Громадянам України гарантовано свободу літературної, мистецької, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (ст. 54).

Кожному гарантоване право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55). Кожен має право на правову допомогу, кожному гарантовано право знати свої права і обов'язки (ст. 57, 59); кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56).

Обов'язки людини та громадянина за Конституцією України:

—захист Вітчизни;

—захист незалежності та територіальної цілісності України;

—шанування державних символів України;

—обов'язок не чинити шкоди природі, культурній спадщині;

—обов'язок відшкодувати завдані збитки;

—обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (при тому всі громадяни щорічно зобов'язані подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік);

—обов'язок неухильно дотримуватись Конституції та законів України;

—обов'язок не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей (ст. 65—68).

Окреме положення містить Конституція України щодо обов'язку *військової служби*: «Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону (ч. 2, ст. 65). Так, відповідно до Закону України

«Про загальний військовий обов'язок і військову службу»

військова служба є почесним обов'язком кожного громадянина, особливим видом державної служби, пов'язаної з виконанням громадянином України загального

військового обов'язку та службою на конкурсно-контрактній основі у Збройних Силах України та інших військах, створених відповідно до законодавства України.

Встановлено такі *види військової служби*: строкова військова служба; військова служба за контрактом на посадах солдатів і матросів, сержантів і старшин; військова служба для жінок за контрактом на посадах солдатів і матросів, сержантів і старшин, прапорщиків та мічманів, офіцерського складу; військова служба за контрактом на посадах прапорщиків та мічманів; військова служба за контрактом курсантів (слухачів) військово-навчальних закладів і студентів кафедр військової підготовки (факультетів військової підготовки, відділень військової підготовки) вищих цивільних навчальних закладів; військова служба за контрактом офіцерського складу.

Загальний військовий обов'язок встановлено для забезпечення комплектування Збройних Сил України, Внутрішніх військ України, Служби безпеки України, Прикордонних військ України, Цивільної оборони України та інших військових формувань, створених відповідно до законодавства України, а також підготовки населення до захисту України. Загальний військовий обов'язок охоплює підготовку громадян до військової служби; приписку до призовних дільниць; призов на військову службу; проходження за призовом або добровільно військової, альтернативної (невійськової) служби; виконання військового обов'язку в запасі; /дотримання правил військового обліку.

Громадяни України, придатні до проходження військової служби за станом здоров'я та віком, зобов'язані: прибувати за викликом військового комісаріату для приписки до призовних дільниць, проходження і медичного огляду, скерування на підготовку для одержання військової спеціальності, призову на військову службу або збори: проходити підготовку до військової служби, військову службу і виконувати військовий обов'язок у запасі; виконувати правила військового обліку.

Загальний військовий обов'язок не поширюється на іноземних громадян і осіб без громадянства, які постійно проживають на території України.